

«نثرالدر» ابن سعداوی نخستین معجم قرآن است

کهن‌ترین کشف‌الآیات قرآن کریم را مربوط «شهاب‌الدین احمد نیشابوری» می‌دانند در حالی‌که به تصریح «سمعانی» در «الانساب»، «ابن سعداوی» در «نثرالدر» يك فهرست موضوعی برای قرآن کریم سامان داده است.

به گزارش خبرگزاری قرآنی ایران 21 شعبان برابر است با سالروز ولادت «ابوسعید عبدالکریم بن محمد سماعی» ملقب به تاج‌الاسلام، محدث و مورخ معروف قرن 6 هجری قمری. مشهورترین کتاب سماعی کتاب «الانساب» است. وی در این کتاب مسائلی اعم از تفاسیر و علوم قرآنی، ادبی، عرفانی، تاریخی، سفرنامه‌ها و دواوین را جمع‌آوری کرده است. وی هم‌چنین در این کتاب 33 تفسیر قرآن تا قرن ششم معرفی و بررسی شده است. در این نوشتار این تفاسیر مورد توجه قرار گرفته است.

فهرست کتاب‌های علوم قرآنی در الانساب عبارتند از: «تفسیرالقرآن» از «ابی‌کلبی»، «ابی‌کلبی» از مفسرانی است که پایه تفسیر آنان بر تفسیر ابن‌عباس است. وی اهل کوفه بوده و در سال‌های 66 تا 146 ه. ق می‌زیست. محققان دیگر چون «ابن‌قتیبہ دینوری» و «ابن‌ندیم»، «ابن‌خلکان»، «ذهبی»، «صفدی»، «خیرالدین زرکلی»، «عمررضا کحاله»، «بروکلمان» آلمانی، و «لیفی دیلافیدا» از ابن‌کلبی و تفسیر او یاد کرده‌اند. نسخه‌های خطی فراوانی نیز از این تفسیر در کتابخانه‌های جهان موجود است.

تفسیر قرآن از «ابومحمد اسماعیل بن عبدالرحمن سدی»، پدر او از بزرگان اصفهان، اما خودش ساکن کوفه بود. به سال 127 قمری در زمان حکومت بنی‌مروان وفات یافت.

«ابن‌تغری بردی» او را به عنوان مفسری ممتاز یاد کرده و طبری از تفسیر او استفاده کرده است بسیاری از محققان از جمله «عمررضا کحاله» و «گلدزپهر» از او یاد کرده‌اند.

تفسیر قرآن از «عبدالرزاق بن همام صنعانی» متولد صنعا سال 126 ه. ق و متوفی در یمن به سال 211 ه. ق. وی شیعه بود و از شاگردان مشهور «معمر بن راشد» به شمار می‌رفت.

شرح احوال وی در کتاب‌های بسیاری ذکر شده که کامل‌تر از همه در اثر بزرگ و جاودانه دکتر «فواد سرگین» با عنوان «تاریخ التراث العربی» ترجمه او و آثارش آمده است. تفسیر عدالاة، بن همام صنعانی، بسا، متأث از کتاب استادش، «معجم بن راشد» است. نسخه‌ها، خط، از ابن، تفسیر در کتابخانه‌ها، مختلف، از جمله در قاهره و آنکارا، محدث است.

«تفسیرالقرآن» از «ابی‌کلبی»، «ابی‌کلبی» از

مفسرانی است که پایه تفسیر آنان بر

تفسیر ابن‌عباس است. وی اهل کوفه بوده

و در سال‌های 66 تا 146 ه. ق

می‌زیست. محققان دیگر چون «ابن‌قتیبہ

دینوری» و «ابن‌ندیم»، «ابن‌خلکان» از

ابن‌کلبی و تفسیر او یاد کرده‌اند

تفسیر قرآن تألیف «ابو زکریا یحیی بن جعفر بن اعین ازدی بیکندی بیکونی محمد بن اسماعیل بخاری» و «عبیدالله بن واصل» و «خلف بن عامر» از او روایت کرده‌اند. تفسیر قرآن تألیف «ابوعلی حسین بن فضل بجلی بغدادی»، ساکن نیشابور که سماعی اطلاع دیگری از او به دست نداده است.

تفسیر قرآن تألیف «ابوالعباس ولید بن ایان بن بونه اصفهانی» متوفی به سال 310. سماعی از قول حافظ ابوبکر بن مردویه» درباره او نوشته که جز این تفسیر کتاب «المسند» و «شیوخ» را تألیف کرده است و در عراق از «عباس بن محمد ادریس رازی» و در اصفهان از «ابی‌مسعود احمد بن فرات رازی» و جز آن‌ها حدیث نوشته است.

تفسیر قرآن تألیف «ابوعبدالله محمد بن ابی‌بکر بن علی بن عطاء بن مقدم مقدمی» متوفی 234 ق. تفسیر قرآن از «ابو مسعود سهل بن عثمان فارسی عسگری» مفسر فاضل و محدث ثقه. ولادت او در شهر عسکر مکرّم از توابع اهواز بود به سال 230 قمری به اصفهان آمد و پس از دو سال به ری 232 ق. رفت. اواخر عمر به عسکر مکرّم بازگشت و همان‌جا وفات یافت. به غیر از تفسیر کتاب «المسند» را نیز تألیف کرده است.

تفسیر قرآن تألیف ابومحمد الحسن بن علی الهادی بن محمد عسگری(ع) امام یازدهم شیعه امامیه. ولادت مدینه 232 ق. وفات سامراء 260 ق. برخی در صحبت انتساب این تفسیر به امام حسن عسگری(ع) تردید کرده‌اند. نسخه‌های خطی از این کتاب، در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار شهید مطهری تهران 1998 کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد و کتابخانه موزه بریتانیا شرقی، موجود است. این کتاب در طهران به سال 1268 ق 1313 ق در هامش تفسیر قمی چاپ سنگی شده است.

تفسیر تألیف «ابواسحاق ابراهیم بن معقل بن حجاج بن خدّاش سانجی نسفی» متوفی به 295 ق. پیشوا و قاضی قریه سانجن از قرای نسف بعد از طفیل بن زید. وی فقیه،

محدث ه صاحب تألیفات چند، نده ه نه خاسان، عا، حجاز، شام ه مص به قصد تحققة، تحصا، ه استماع حدیث سف کد

تفسیر قرآن تألیف ابومحمد الحسن بن

علی الهادی بن محمد عسگری(ع) امام

یازدهم شیعه امامیه ولادت مدینه 232 ق.

وفات سامراء، 260 ق. برخی در صحبت

انتساب این تفسیر به امام حسن

عسگری(ع) تردید کرده‌اند

«المدخل فی التفسیر» تألیف ابوالحسن بن ابی‌الحسین قطان شامانی، ابوکامل بصیری از وی و تفسیر او یاد کرده و او را ناقدی دقیق لقب داده و گفته وی از شامات نیشابور بوده

است.

تفسیر تألیف «عبد بن حمید کشی» که آن را از عبد بن عباد روایت کرده است. تفسیر تألیف «ابن عیینه ابوجعفر محمد بن ابراهیم بن عبدالله دیلمی» متوفی 343 این کتاب را از ابی‌عبدالله سعید بن عبدالرحمن مخزومی روایت کرده است. تفسیر ثعالبی. تفسیر از «ابو محمد بن مکی بن عبدالرزاق کشمیهی» فقیه، ادیب و محدث بزرگ قرن چهارم هجری تولد او در کشمیهن از قرای مرو و وفات او در همان‌جا در روز عید اضحی سال 389 قمری بوده است.

تفسیر الوبسط از «ابوالحسن علی بن احمد بن محمد بن علی بن مقویه مفری ساوی نیشابوری»، متوفی در جمادی‌الآخر سال 468 قمری. امام واحدی سه کتاب در تفسیر نگاشته است که کتاب «الوجیز» کتاب «الوسط» و کتاب «البسیط» نام دارند. ابن‌خلکان بر آن است که ابوحامد غزالی اسامی کتاب‌های سه‌گانه خود را از امام واحدی اقتباس کرده است. کتاب کبیر فی‌القراءات تألیف «ابو جعفر محمد بن سعدان نحوی ضریر» متوفی 1231 ه. ق. اهل بغداد و از متخصصان علم نحو بود. حدیث او ثقه و مورد اعتماد است. ابوالحسن بن منادی درباره او گفته است: «ابوجعفر نحوی ضریر، قرآن را به قرائت حمزه تلاوت می‌کرد.» وی در روز عرفه سال 231 ق درگذشت.

کتاب «عدد أی القرآن و اختلاف فیه» تألیف «ابوبکر محمد بن خلف بن جیان بن صدقه بن زیاد صبی» متوفی 306 ه. ق. اهل بغداد بود و به وکیع شهرت داشت. جز این تألیفات دیگری نیز نگاشته است. از جمله کتاب «الطریق»، کتاب «الشریف» و کتاب‌های دیگر گفته‌اند که از «ابابکر بن مجاهد» خواستند کتابی درباره عدد تألیف کند. وی گفت: کتاب وکیع در این باره ما را کافی است در ربیع‌الاول سال 306 قمری درگذشته است.

قراءات القرآن از «ابونصر منصور بن محمد مفری عراقی» (متوفی 450 ق) مشهور به عراقی؛ زیرا مدت‌ها در عراق اقامت داشت. وی از استادان بزرگ و ممتاز رشته قرائت قرآن بود و اواخر عمر به ماوراءالنهر بازگشت، در علوم قرآنی تصانیف چندی داشته است. سمعانی چنین نوشته که کتاب قراءات او را در نصف دیده که در نهایت عمق و زیبایی بوده است. کتاب فی‌اللغة القرآن تألیف «ابوالعلاء احمد بن عبدالله بن سلیمان التتوخی معری» از اهالی معرفة‌النعمان. وی استاد لغت عربی، شاعری فصیح و خطیبی خوش‌بیان بود به سال 363 قمری زاده شده و در سال 449 قمری وفات یافته است.

کتاب «القراءات» تألیف «خارج مغیث بن بدیل» و «اسحاق بن ابراهیم بن مزیز سرخسی». از این کتاب روایت کرده‌اند سمعانی اطلاع دیگری درباره نویسنده آن ذکر نکرده است. کتاب «قراءت عاصم» تألیف قبل از سال 381 قمری. «حروف القرآن» از «علی بن حمزه کسائی» و «یعقوب بن اسحاق حضرمی» متوفی 187 قمری. همچنین «بورکلمان» از کتاب متشابه القرآن او یاد کرده است.

علم القرآن تألیف «ابوحامد محمد بن احمد بن علی مفری کرکاجی» متوفی 481 قمری در مرو. کتاب «القراءات» تألیف «ابوحامد احمد بن عبدالرحمن نیشابوری سرخکی»، اهل قریه سرخک نیشابور. صاحب «تاریخ نیشابور» او را از فقهای صاحب‌نظر ذکر کرده است. کتاب «حفص» نیز از اوست. در ماه رمضان سال 316 قمری درگذشت. «احکام القرآن» از «ابی‌الحسن عبادین عباس طالقانی» پدر «صاحب بن عباد» وزیر آل‌بویه. در روستای طالقان قزوین به دنیا آمده و در سال 335 یا 334 قمری درگذشته، سمعانی نوشته که از

«ابوالفضل محمد بن طاهر مقدسی» شنیدم که گفت: کتاب احکام القرآن «ابن‌الحسن عبادین عباس طالقانی» را در کتابخانه پسرش «ابی‌القاسم اسماعیل بن عباد» در شهر ری دیدم. وی در این کتاب مذهب اهل اعتزال را یاری و ترویج کرده است و هر بیننده‌ای را به تحسین و تمجید می‌دارد. ابوبکر بن مردویه و اصفهانیان از آن روایت کرده‌اند.

«غریب القرآن» تألیف «محمد بن عزیز سبحستانی» معروف به «عزیری» از قبیله بنی‌عززه. قاضی «ابوفرج محمد بن عبیدالله بن ابی‌بقاء بصری قاضی» از این کتاب روایت کرده است. «اخبار القرآن» تألیف «ابی‌عبدالرحمن بن ابی‌لیث». احکام القرآن، تألیف «محمد بن‌الزهر»، به روایت عبد بن عابد، وی از «ابی‌نصر محمد بن احمد بزار» روایت کرده است. کتاب «احکام قرآن» تألیف «اسماعیل قاضی» اطلاع بیشتری درباره وی ذکر نشده است.

کتاب «فی غریب القرآن» تألیف «ابوفید مورج بن عمرو سدوسی»، از دانشمندان بزرگ ادبیات عرب در خراسان، در زمان مأمون عباسی همراه او به بغداد رفت. محدثان مرو از وی فراوان روایت کرده‌اند. از فرط تسلط به ادبیات عرب گویند عجمیت او شناخته نمی‌شد. کتاب «التنف و الطرف» و کتاب «نثرالدر» از «ابن‌سعداوی» متوفی به 421 ق. جلد یکم نثرالدر را بایستی نخستین معجم قرآن کریم دانست؛ زیرا سعداوی در این کتاب یک فهرست موضوعی برای آیات قرآن کریم سامان داده است.

این در حالی است که برخی از پژوهشگران کهن‌ترین فهرست‌ها و کشف‌الآیات قرآن کریم را مربوط به قرن نهم هجری دانسته‌اند که به همت «شهاب‌الدین احمد بن محمد مدون نیشابوری» تدوین شده است. کار ابن‌سعداوی در تقسیم‌بندی آیات اگرچه کامل نبوده و هم موضوعات قرآن و نیز همه موضوعات مربوط به آن‌ها در فهرست او نیامده است، اما بدون شك کاری است بدیع، ابتکاری و نو که در نوع خود بی‌سابقه بوده است.

در دوره معاصر مستشرقانی چون «لاپوم» در کتاب «تفصیل آیات القرآن‌الکریم» کار وی را دنبال کرده محققان بعدی چون دکتر «فواد عبدالباقی» در «المعجم‌المفهرس لالفاظ قرآن کریم» و دکتر «محمود روحانی» در «المعجم الاحصایی لالفاظ قرآن کریم» آن را کامل کردند. نثر الدر ابن‌سعداوی در سال‌های اخیر به همت جمعی از محققان و پژوهشگران دانشگاه الازهر در هفت مجلد در قاهره به چاپ رسیده است.*

*منابع: مقاله «علوم قرآنی در الانساب سمعانی» نوشته «مرتضی ذکائی ساوجی»، کیهان فرهنگی، شماره 158، آذر 1378. پایگاه اطلاع رسانی حوزه. نت و اندیشمندان جهان اسلام.